

Filológiai megismerés

author: Heinz Schlaffer

Heinz SCHLAFFER, „Filológiai megismerés”, ford. TAMÁS Ábel = *Metafilológia 1.*, szerk. DÉRI Balázs – KELEMEN Pál – KRUPP József – TAMÁS Ábel, Ráció Kiadó, Budapest, 2011, 560–577.

Filológiai megismerés

A diszciplína történetéből és módszertanából könnyen adódnék a következtetés, hogy a filológia fundamentuma abban a feladatban lenne meghatározható, miszerint bizonyos költői szövegeket a kritikai kiadás segítségével meg kell menteni az enyészettől és a feledéstől. S hogy csak ennek az elemi tevékenységnek a további kibontakozása révén születhettek meg a komplexebb területek: a szövegértelmezés, az irodalmi technikák vizsgálata, a műfajpoétika, az irodalomtörténet és irodalomelmélet stb. Egy ilyen feltételezésnek azonban a kronológia legalábbis bizonyosan ellentmond: az ókori Görögországban már azelőtt létezett poétika, mint hogy akármilyen filológia megszületett volna. Az első filológusok Aristotelés iskolájából származtak, aki poétikát írt, amely viszont egy már régóta létező hagyománynak, a filozófusok költészettel való foglalatalkodásának eredménye volt. És valóban szükségszerű, hogy bizonyos poetológiai döntések megszülessenek, mielőtt a szövegen végzett filológiai munka elkezdődne:

1. Elképzeltető lett volna, hogy más kultúrákhoz hasonlatosan a görögök is átadják a feledésnek azon régi költeményeiket, amelyek már nem feleltek meg a tudat aktuális állapotának. Ám a filozófusok vitája Homérosért és Homéros ellen annak a tanulságnak a levonásával ért véget, hogy a költői hagyomány méltó fennmaradásra, még akkor is, ha tartalma nem egyezik meg a filozófiai megismerés eredményével. Ez a tanulság motiválta a filológusokat konzerváló tevékenységük megkezdésére.

2. Szükség volt a költészet mint szép beszéd és a tudomány mint érvényes megismerési mód státusának megkülönböztetésére ahhoz, hogy a filológusok akkor is kötelességüknek érezzék egy költemény pontos szövegadásának megőrzését, ha a tartalmát helytelennek gondolták.

3. Éppen a legjelentősebb költői művek kultúrfilozófiai alapokon nyugvó hozzárendelése egy archaikus korszakhoz arra készítette a filológusokat, hogy lehetőség szerint az eredeti szövegezést őrizzék meg, és a szavakat ne helyettesítsék jelenkori szavakkal.

4. A költői művek különleges státusának filozófiai elismerése azt implikálta, hogy értékük esztétikai minőségükön nyugszik, amelyen – szemben a filozófiai felismerésekkel – nem fog az idő. Így alakulhatott ki az „örökérvényű” művek kánonja, amelyre a filológusok tevékenysége összpontosult.

5. Ha egyszer a megismerés szempontjából meghaladott továbbra is esztétikai értéket képviselt a jelenkor számára, szükségessé vált a múltbeli s mégis megőrzött művek érthetővé tétele a jelenkori olvasó számára, glosszák és kommentárok révén.

6. Mindaz, ami a filológus intellektuális eszköztárát alkotja – kritikai gondolkodás, analitikus képesség, a fogalmi nyelv ismerete, az osztályozásra irányuló erőfeszítése –, az elválasztja őt a költőtől, és a filozófussal állítja egy sorba.

7. A filozófiai poétika bebizonyította, hogy létezik olyasmiről való tudás, ami maga (már) nem tudás. Ez a filozófiai részről érkező bizalom megengedi a filológusnak, hogy minden iránt érdeklődést tanúsítson, ami egy költői szöveg kapcsán a tudás, s ezzel a filozófiai megismerés tárgya lehet. Amennyiben a filológiai megismerés a költészetről való filozófiai ismeretszerzés pragmatikus következménye, kezdettől magában foglalja azt az alapot, amelyből a diszciplína története során újabb kérdések nőnek ki, olyanok, amelyek túlmutatnak a szoros értelemben vett szövegkritikán. Az interpretáció, az irodalomtörténet, a szerkezetelmzés, az elméletalkotás és más irodalomtudományi részterületek kialakításával a filológia lassanként újra felteszi a poétika alapkérdéseit.

A szövegkritikára persze pragmatikus értelemben elemi szükség van, hiszen megfelelően rögzített szöveg nélkül nem lehet ígéretes kérdéseket feltenni a szövegnek. A filológiatörténetnek is az a tanulsága, hogy a történeti, hermeneutikai és esztétikai vizsgálódások akkor kezdődnek, amikor a kiadás munkája lényegében elvégzettnek tekinthető. Az érdeklődés ilyen irányú változása kihat a diszciplína tudományos karakterére is. Mióta a filológusok számára már nem kötelező a szövegkritika kemény

iskolájának kijárása, feloldódnak a „helyes” értelmezés kritériumai is – egészen odáig, hogy ezeket végül szubjektívnek, tetszőlegesnek és feleslegesnek nyilvánítják. Ebből aztán egyenesen következik, hogy az irodalomtudomány egyes újabb teoretikusai az irodalom és az irodalomtudomány közti megkülönböztetés felfüggesztéséért szállnak síkra. Ennélfogva bizonyonnyal nem árt a szövegben való módszeres munka jelentőségére emlékeztetni, hogy észrevehessük a racionális megértés azon mozzanatait, amelyek elenyésztek a legújabb hermeneutikákban és anti-hermeneutikákban.

Bizonyos értelemben már maga a kiadás is a hermeneutikai feladatok közé tartozik. Jóllehet a kiadás célja az, hogy minél tökéletesebben visszanyerje egy autorizált szöveg eredeti, azaz legrégebbi állapotát, mégsem hagyja benne a szöveget ebben a felkutatott múltbéli állapotában, hanem átülteti a szöveg megjelenítésének modern médiumaiba. Már a materiális szöveghordozó megváltozásánál is – a szóbeliségből az írásbeliségbe, a régi kéziratoktól egy új átiratba, kéziratból nyomtatásba, a régi nyomtatott kiadásokból egy újba – fordítási műveletről van szó, amelynek adekvát volta megalapozásra szorul. A rendelkezésre álló szövegtekst betűről betűre kerülnek át a filológiai gondozott szövegbe, amely még akkor is új szöveg, ha szó szerint a régit ismétli, hiszen most kritikai belátás alapján, *megalapozottan* ismétli meg. Ez azt feltételezi, hogy a kiadó megértette az eredeti szöveg karakterét, és szándékát még ott is kikövetkeztette, ahol ez a szándék a hagyományozás során nyomtalanul eltűnt. Amikor Goethe *Wilhelm Meister vándorévei* című regénye megjelent, a 3. könyv 12. fejezetének 1. bekezdése ezzel a mondattal ért véget: „Die Natur ist durch Emsigkeit der Menschen, durch Gewalt oder Überredung zu nötigen.” (A természetet emberi szorgalommal, erőszakkal vagy rábeszéléssel kell kényszeríteni.)* Jonas Fränkel megalapozta, miért szorul ez változtatásra:

De mit jelent ez a mondat? Talán a természet hagyja magát rábeszéléssel bármire is rákényszeríteni? Sem a weimari kiadásban megjelent kötet

* Tandori magyar fordításában a helyes megoldásként jellemzett változat szerepel: „A természetet szorgalommal, az embert erőszakkal vagy rábeszéléssel kell kényszeríteni” (Johann Wolfgang GOETHE, *Wilhelm Meister vándorévei*, ford. TANDORI Dezső, Európa, Budapest, 1983, 441).

kiadói, sem a szerkesztők, akiknek kezén átmentek a korrektúraívek, nem akadtak fenn ezen az értelmetlenségen, amelyet évtizedeken át az összes kiadás változatlanul hagyott. Pedig milyen egyértelműen sugallja ez az antitézisen nyugvó gondolat a helyes megoldást: „Die Natur ist durch Emsigkeit, der Mensch durch Gewalt oder Überredung zu nötigen.” („A természetet szorgalommal, az embert erőszakkal vagy rábeszéléssel kell kényszeríteni.”)¹

A mondat immár minden újabb kiadásban így áll. Ezen a sikeres szövegjavítási javaslaton (emendáción) láthatóvá válik, hogy kritikai értelem és hermeneutikai megértés a legkevésbé sem egymás ellentétei, ellenkezőleg: összekapcsolódnak a filológiai felvilágosodás folyamatában. Bár a kiindulópontot a rendelkezésre álló változatnak mint rendben lévőnek az elfogadása szolgáltatja, azonban a szöveg értelmének megértésére irányuló kísérlet ezúttal annak belátásával végződik, hogy a szöveg ebben a formában nem érthető meg helyesen. Mivel egy irodalmi szöveg nem szent és sérthetetlen, megengedhető a pontos szövegezését illető kétely. A kritikai kétely utat nyit a jobban érthető, más lehetőségek keresésének. A már megértett, azaz a kérdéses mondat környezete a valószínűkre szűkíti le a lehetséges konjektúrák körét. Ha a végül megtalált megoldás meggyőző erejű, akkor a filológus értelmét és költői ízlését egyformán kielégíti. Egy új szövegezés különösen akkor válik könnyen beláthatóvá, ha képes arról is számot adni, milyen tévedés okozta a szöveghiba keletkezését – a *Vándorévek* esetében az írnokról van szó, aki félrehallotta azt, amit Goethe diktált (a két mondat közti különbség fonetikailag csekély, szemantikailag jelentős).

A filológus kritikai értelme felkutatja a költemény eredeti szövegezését. A kritika nélkülözhetetlen része az értelmezésnek. A filozófiai *logos*, amelyet Platón egykor a költők *enthusiasmos*ával állított szembe, a filológiában arra szolgál, hogy a költői lelkesültség produktumait eredeti formájukban állítsa helyre. Egy Horatius *Ódáihoz* (3,27,15) javasolt konjektúra igazolása érdekében Richard Bentley, a szövegkritikai módszer 18. századi megalapozója leszögezi, hogy számára „az értelem (*ratio*)

¹ Jonas FRÄNKEL, „Von der Aufgabe und den Sünden der Philologie” = *UÖ, Dichtung und Wissenschaft*, Schneider, Heidelberg, 1954, 14.

és a dolog maga fontosabb száz kódexnél is”. Egy-egy szövegkritikai érv időnként már-már eléri a matematikai számítás bizonyító erejét.² Ez nem zárja ki, hogy a filológiai hozzáértés tévedni is tud; Bentley ezen konjek-túrája is tévesnek bizonyult – ám ismét kizárólag a filológiai hozzáértés az, ami képes e tévedés leleplezésére és korrigálására. A szöveg autori-tása meg kell hogy hajoljon a módszeres szöveg-felülvizsgálat autoritása előtt. Ennélfogva nem véletlen, hogy a filológia tudománnyá emelkedése a felvilágosodás korában teljesebbé válik. A filológia osztozik a felvilágoso-dással a hagyomány autoritatív érvényesítésének gyanakvó elutasításá-ban, illetve az eredeti utáni értelemvezérelt kutatásban.

Senki nem tagadja, hogy a szövegkritika a filológiai megismerés nél-külözhetetlen alapja. Az irodalomtudomány legújabb irányzatai azon-ban (receptioesztétika, diskurzusanálízis, dekonstrukció) azt szeretnék, ha a betű szerinti pontosság és a történeti rekonstrukció ezen elvei a meg-bízható szövegkiadás elkészítésére korlátozódnának, hogy annál szaba-dabban adhassák át magukat a szöveg változatos értelmezési lehetősé-geinek, vagy éppen hogy teljes egészében elfordulhassanak ugyanezek-től. Érdekes azonban elgondolkodni azon, hogy a klasszika-filológiában mennyivel szűkebb a lehetőség arra, hogy meghajoljunk az értelmezések ily mértékű szabadsága előtt. Az értelmezőnek itt még annyi teendője van a már nem élő szavak lehető legprecízebb lefordításával és az idegenszerű képzetek megmagyarázásával, hogy nem kívánja a jelentések játékerét kiszolgáltatni a mai olvasó asszociációinak. Ezért vannak a grecisták és latinisták továbbra is tudatában szövegkritika, fordítás és értelmezés ösz-szefüggésének, míg az aktualizáló értelmezésnek és a pluralisztikus recep-ciót szabadon engedő hevületnek a tendenciája csakis a modern filológiák körében alakulhatott ki, hisz ezeknek jóval kevesebb gondjuk akad a szö-veg desifrározásával és szó szerinti jelentésének biztosításával.

A filológiai megismerés tudományos igénye azt feltételezi, hogy a filo-lógiai eszközökkel megismerhetőre korlátozza magát. Ez kizárja azt, hogy az értelmező teljes komolysággal átadja magát a szövegek tartalmának és felhívásának. Legyen bennük szó akármilyen vallási, filozófiai vagy gya-korlati célról – ezeket a filológus megérti, de nem kívánja saját gondolko-

² Hogy a filológia feladatai és módszerei milyen egzakt módon leírhatók, tömören be-mutatja Paul MAAS, *Textkritik*, Teubner, Leipzig, 1957³.

dás- vagy életmódjába átültetni. Kérdései között nincs ott az igazságra vonatkozó kérdés. A filológia az a semleges terület, amelyen minden tar-talom felszínre kerülhet, de döntés nem eshet róla. „Az idegen tudás tudása” [Wissen fremden Wissens], ezt jelölte meg August Böckh saját kitüntetett feladataként, s így határolta el azt a filozófusétól, aki az ide-gen tudást egyetértésének vagy elutasításának kifejezésével sajátjává teszi: „Nekünk mint filológusoknak nem kell Platón módjára filozofálnunk, ám meg kell értenünk Platón írásait, méghozzá nem pusztán műalkotá-sokként, formailag, hanem tartalmilag is. [...] A cselekvéshez és az alko-táshoz, amivel a politika és a művészet elmélete foglalkozik, nincs köze a filológusnak; annál inkább ahhoz, hogy megismerje mindazt, amit ezek az elméletek létrehozta.”³ A deklarált semlegesség ellenére a vallási vagy filozófiai témák szigorúan történeti-filológiai tárgyalása esetén nem lehet nem észrevenni némi metafizikaellenes, szkeptikus vagy éppen destruk-tív attitűdöt. E témák, amennyiben nyelvi, formai vagy történeti felté-telekre lesznek visszavezetve, kétségtelenül veszítenek az érvényükből. Amikor Hermann Usener az istenneveket tette vizsgálat tárgyává – azaz bizonyos vallási fogalmak eredetét tisztázta filológiai módszerrel –, azt a posztulátumot fogalmazta meg, hogy „minden metafizikai spekuláció belekeverése kizárandó. Nem kívánjuk sem a végesnek a végtelenhez való viszonyát meghatározni, sem az istenhit eredetét megvizsgálni; sőt még attól is elzárkózunk, hogy az utolsó megismerhetőt, e fogalomalkotás ere-dőjét megragadjuk: megelégszünk annak közvetítésével, hogy milyen ter-mészetűek azok az eredeti fogalmak, amelyeket az emberi nyelv az iste-nekről alkot.”⁴ A filológia megismerőképesége az emberi szférára kor-látozódik. Ha igaz a mondás, hogy a komornyikja előtt senki sem nagy ember, akkor a filológus az eszmék világának komornyikja: abban is az emberit és túlságosan is emberit pillantja meg.

Nem minden történelmi korszak képes arra, hogy írásos hagyomá-nyának tartalmi ellentmondásait nagy számban elviselje. A helleniszti-kus kor filozófiai pluralizmusa, melyben a filológia keletkezett, a szak-rális és profán irodalom, illetve a dogmatikus és eretnek gondolkodás

³ August BÖCKH, *Enzyklopädie und Methodologie der philologischen Wissenschaften*, kiad. Ernst BRATUSCHEK, Teubner, Leipzig, 1887, 19, 10.

⁴ Hermann USENER, *Götternamen*, Schulte, Frankfurt am Main, 1948³, 73.

kereszténység általi szétválasztása révén ismét elenyészett. A Biblia helyes értelmezéséről folytatott viták nemritkán a csatamezőn vagy a máglyán dőltek el. Megértő filológia nem létezhet nagymértékű intellektuális tolerancia nélkül, amelyet újra és újra megtámogat a filológiai módszer neutralizáló hatása. Az utolsó vallásháborúk után, a 18. századdal beköszönt a hermeneutikai korszak.⁵ Ennek kezdetén áll Vico *Az új tudományának* az az axiómája, hogy az emberek képesek megismerni, amit ők maguk cselekedtek, és hogy az emberek saját maguk alakították történelmüket.⁶ Ha az Isten irányítaná az emberi történelmet – mint a vallások ezt feltételezik –, akkor értelmezhetetlen lenne. Az embernek, tudatosan vagy akaratlanul, saját történelme szerzőjének kell lennie, hogy a kultúra minden megnyilvánulása, mint valami írás, olvashatóvá váljék számára. A kultúra minden megérthető foglalatja. Vico feltárta a tisztán emberi jelenségek kulturális mezőjét, melyen a filológia – mint hermeneutikai tudomány – tevékenykedhet. A filológia tudománytörténeti elsősége nyilvánvaló, hiszen a szöveg és értelmezése szolgáltatják az elsődleges modelljét annak, hogy miképpen tudja egy ember egy másik – akár térben vagy időben távoli – ember szándékait megragadni. Az interpretálható nyelven alapuló eme modell mentén orientálódik a többi művészet- és kultúratudomány is, amelyek a 18. században sorra elkezdnek kialakulni.

A megértés nem más, mint a növekvő mértékű idegenségtapasztalatra adott toleráns válasz. A 18. századtól kezdve ez általános korszaktapasztalat. Az Európán kívüli országokba tett világ körüli utazások és az európai múlt világtörténelmi feltárása révén oly nagy számú idegen kultúra válik láthatóvá, hogy megszűnik annak lehetősége, hogy az európaiak ezeket saját életgyakorlatuk és világértelmezésük keretei közé illesszék – már csak azért is, mert a 18. századtól kezdve az európai életformák és gondolkodásmódok forradalmi sebességgel modernizálódnak, azaz oldódnak el önnön hagyományaiktól (amelyek most távolabbra kerülnek, s ezáltal maguk is értelmezésre szorulnak). Mindazt, ami ebben a korszakban a kínai, indiai, perzsa, illetve az antik, középkori és kora-

⁵ Vö. Odo MARQUARD, „A kérdés, amelyik úgy szól, vajon hogyan is szól a kérdés, melyre a hermeneutika a válasz” = Uő, *Az egyetemes történelem és más mesék*, ford. MESTERHÁZI Miklós, Atlantisz, Budapest, 2001, 157–185.

⁶ Giambattista VICO, *Az új tudomány*, ford. DIENES Gedeon – SZEMERE Samu, Akadémiai, Budapest, 1979, I. könyv, 3. szakasz: *Az alapelvekről*.

újkori irodalomból, valamint az írott és szóbeli néphagyományból ismertté válik, azt nem tudja a jó és igaz kánonja mind befogadni. Ennek helyébe a hermeneutika új univerzalizmusa lép.

Ez a fordításokban érhető tetten, melyek száma, pontossága és problématudatossága a késő 18. századtól fogva ugrásszerűen megnő.⁷ A fordításokkal, „egész irodalmak egy nyelvre való átültetésével”⁸ az új hermeneutika azt bizonyítja be, hogy az idegenség zavarba ejtő sokszínűsége mégiscsak leképezhető saját magunk kiterjesztett identitásában. Amiként a német nyelv az idegen szövegekhez igazodik a fordítás során – amennyiben ismerőssé teszi őket, önmagát pedig elidegeníti –, ugyanígy egyenlíti ki a megértés ezzel rokon aktusa azt, ami különbözik tőle. Az idegen alkotások fordíthatóságának biztosítása érdekében az univerzális hermeneutika arra kényszerül, hogy az emberi nem antropológiai egységét feltételezze; sem „kiválasztott” népek, sem „szent” szövegek létezését nem ismerheti el. A hermeneutika ezzel a felvilágosodás részévé válik, hiszen az eredeti mű hermeneutikai megközelítése egy minden hagyománytól való kritikus distanciát előfeltételez; az eredetihez csakis egy történeti, tehát distanciált megértés kerülőútján jut el. – Amennyiben a 18. századtól kezdve a kortárs művek is „eredetiek”, azaz hagyományfüggetlenek kívánnak lenni, ők maguk is idegenek lesznek a kortárs olvasók számára, s ezáltal értelmezésre szorulnak.⁹

Talán úgy tűnhet, mintha a fordítás a filológiai megismerés alárendelt mozzanata lenne. Holott a történeti megértést alkalmazó filológia kettős törekvése, amelynek jegyében az idegen eredetit szeretné a lehető legeredetibb formában megőrizni, egyúttal pedig szeretné a saját kora számára

⁷ Lásd a *Weltliteratur. Die Lust am Übersetzen im Jahrhundert Goethes* című kiállítási katalógust (Marbach, 1982).

⁸ Friedrich SCHLEIERMACHER, „A fordítás különféle módszereiről”, ford. DÖMÖTÖR Edit = *Kettős megvilágítás. Fordításelméleti írások Szent Jeromostól a 20. század végéig*, szerk. JÓZAN Ildikó és mások, Balassi, Budapest, 119–149, itt 137.

⁹ Ahol „a műfaji konvenciókat eltörlik, ott keletkezik az az értelmezésigény, amelyre a modern szakirodalom válaszol. Klopstock lírája, Wieland *Agathonja*, Goethe *Werthere* – Lessing drámái mellett – prominens példái egy immár nem műfajokhoz kötődő irodalomnak: ezek révén a »megértés« újfajta, és az irodalmi hermeneutika számára következményekben gazdag módon tematizálódott.” (Gisbert TER-NEDDEN, *Lessings Trauerspiele*, Metzler, Stuttgart, 1986, 4). Ebből a fokozott interpretációigényből és -képességből a régebbi korok irodalma is profitál, ahogy ez a 18. század intenzív Homéros-olvasásán jól megfigyelhető.

megközelíthetővé tenni, olyan fordítási műveletnek is tekinthető, amelyet nehezebb feltételek között és kibővített eszköztárral kell elvégezni. Ennek különösen a diszciplína történetének kezdetén volt jelentősége, amikor elfelejtett szövegeket kellett hozzáférhetővé tenni, olyanokat, amelyek ráadásul gyakran elfelejtett nyelven íródtak. Ilyen helyzetben találja magát Lachmann, amikor megkísérli az ófelnémet Hildebrand-ének első sorait megmagyarázni:

Ik gihórta dhāt séggēn,	
dhat sih úrhēttūn	ēñōn múotin
Hiltibrāht joh Hādhubrānt	ūntar hērjūn tvēm.

Ich hörte das sagen,	
dass sich herausforderten im Zweikampf	
Hiltibrant und Hadhubrant zwischen zweien Heeren.	

1–3. Sie urheissten sich. Der *urheiz*, das Verheissen, Versprechen, aber auch das Aufrufen zum Streit und der Streit selbst, giebt das schwache Verbum *úrheizen*, im Präteritum *úrheiztun*. Das *certamen singulare*, das *einwigi*, wird genannt die *einūn muotī* oder strenghochdeutsch *muozī*, genau, die alleinigen Begegnungen, im Plural der auch Z. 60 wiederkehrt, *dē motti*, von einem Substantivum, wovon sich noch im Mittelhochdeutschen, aber mit *t* statt *z* das Verbum *muoten* oder *entmuoten* erhalten hat, als Kunstausdruck für das Ansprenge grade aus mit der Lanze, während *tjost* mehr den graden Stich bezeichnet. Dies ergeben die zum Iwein Z. 5331, S. 386.434, angeführten Stellen. Das Adjectivum *ein* steht in der schwachen Form, wie gewöhnlich wenn es allein bedeutet.¹⁰

Hallottam elbeszélni, ... hogy párviadalban küzdöttek meg, Hiltibrant és Hadhubrant, a két sereg között.

1–3. Megigérkeztek egymással [sic! – *A ford.*]. Az *urheiz* főnévből, amely 'elköteleződést', 'ígéretet', de 'küzdelemre való felhívást' és magát a 'küz-

¹⁰ Karl LACHMANN, *Kleinere Schriften zur deutschen Philologie*, kiad. Karl MÜLLENHOFF, Reimer, Berlin, 1876, 417.

delmet' is jelenti, származik az *úrheizen* gyenge ige, múlt időben *úrheiztun*. Az *einwigi*, a *certamen singulare* (egyedi küzdelem) *einūn muotī*-ként vagy szigorúan irodalmi nyelven *muoziként* van megnevezve, pontosan a kizárólagos találkozásokat jelenti, amely többes számban a 60. sorban is visszatér: *de motti*, egy főnévből, amelyből *z* helyett *t*-vel még a középfelnémetben is megmaradt a *muoten* vagy *entmuoten* ige, mint művészi kifejezés a lándzsával való kilovaglásra, miközben a *tjost* inkább az egyenes szúrást jelenti. Ez következik az Iwein 5331. sorához a 386. oldalon (434) felsorolt szöveghelyekből. Az *ein* melléknév a gyenge formájában áll, mint szokás szerint akkor, ha 'egyedül' jelent.

A külsődleges sorrendből kirajzolódnak a filológiai munka egyes fázisai: az ófelnémet szöveg átiratát követi a modern német nyelvű fordítás, ezután áll a kettejük között közvetítő kommentár. Ez utóbbi a lehangsúlyosabb, hiszen ennek feladata a nyelv, a gondolkodásmód és a tényállás idegenségének tudatosítása, megszüntetése és megőrzése. A középfelnémet nyelvi formákra és költeményekre való utalások is azt a célt szolgálják, hogy az idegenebbet az ismerősebb révén – a *muotint* a *muoten* révén, a Hildebrand-éneket Hartmann Iweinja révén – közelebb hozzák, anélkül, hogy a különbségek háttérbe szorulnának: a *muoti* a párviadalnak egy másik formája, mint az ismertebb *tjost*. Így válnak egy sötét évszázad sötétén csengő szavai fokról-fokra érthetővé. Képessé válunk arra, hogy beillesztjük őket ha nem is saját tapasztalati világunkba, de történeti-esztétikai képzeletvilágunkba. Ami az életünkkel nem összeegyeztethető, azt pótolja a képzelőerőnk.

Van Lachmann kommentárjában egy igen érdekes kifejezés, mely ebben a formájában sem az eredetiben, sem a fordításban, sőt magában a német nyelvben sem létezik: „sie urheissten sich”. Virtuális hidat képez az ófelnémet „sih urhettun” és az újfelnémet „sie forderten sich heraus” között. Lachmann átviszi az újfelnémet grammatikai felépítését és hangállapotát az ófelnémet szóra, hogy a figyelmet kizárólag arra irányítsa, ami nem érthető: a szó jelentésére. Az *urheizen* főnévi igenévi forma (kiejtve: *urheissen*) a rokon *verheissen*, 'ígér' révén feltárja az először hozzáférhetetlennek tűnő *urhettun* jelentését. A különös „sie urheissten sich” alakkal a filológiai munka, mely a szöveg és fordítás közötti térben működik, egy

sajátos nyelvben jut kifejezésre. Ezt szívesen nevezném a filológia köztes nyelvének [philologische Zwischensprache]. Ez valami más, mint az irodalomtudomány fogalmi nyelve, amely a „lemma”, „editio princeps”, „drámaelmélet”, „hatástörténet” és más hasonló terminusok segítségével arra vállalkozik, hogy az irodalommal egy tudományos apparátust állítson szembe, amely elvileg minden szövegre érvényes kell hogy legyen. Ezzel szemben a filológia köztes nyelvének az a célja, hogy a modern beszélt nyelvet interpretatív módon hozzáigazítsa ahhoz a konkrét irodalmi műhöz, amely költői jellege és történeti eredete folytán korunk nyelvhasználatától és tudatától igen távol esik.

Még akkor sem válik egy ilyen fajta köztes nyelv feleslegessé, ha egy költemény és értelmezése ugyanahhoz a nyelvhez és nyelvvállapothoz tartoznak. Hiszen a költészet mindig egyfajta idegen nyelvként működik az általa használt nyelven belül. A filológiai értelmezésnek ezt mindenkor tekintetbe kell vennie. Hölderlin „Sonst nämlich Vater Zevs” kezdetű himnuszkezdeményéhez írt egyik kommentárban ezt olvassuk:

Der Dichter erfleht zwar Schonung für sein Vaterland und für sich selbst angesichts des übergewaltigen Herannahens der Götter [...], doch nicht um den Preis eines völligen Verzichtes auf die Einkehr der Götter.¹¹

A költő, habár kíméletet kíván hazájának és önmagának az istenek felettből erőszakos közeledésére való tekintettel [...], de nem azon az áron, hogy egészen le kelljen mondania az istenek eljövételéről.

A kommentár nyilvánvalóan arra tesz kísérletet, hogy a rejtélyes töredék egyes elszórt sorait egymással valamilyen plauzibilis összefüggésbe hozza: „Darum geht schrecklich über / Der Erde Diana”, „O wär es möglich, / Zu schonen mein Vaterland”, „Denn alles fassen muß / Ein Halbgott oder ein Mensch.” („Ezért meggy át vészesen / a föld fölött Diána”, „Ó, bár lehetséges lenne / a hazámat megkímélni”, / „Mert mindent meg kell, hogy ragadjon / egy félisten vagy egy ember.”) Hölderlin töredékes, melléndelő mondatszerkezetű, képekben gazdag, mitizáló versét a kommentár

¹¹ Friedrich HÖLDERLIN, *Werke und Briefe*, III., kiad. Friedrich BEISSNER – Jochen SCHMIDT, Insel, Frankfurt am Main, 1969, 146.

egy teljesen ép, alárendelő mondatszerkezetű, logikus prózai mondattá („zwar ... doch”) alakítja. Ugyanakkor erről a mondatról, minden grammatikai korrektsége ellenére, nem mondhatnánk, hogy normális modern német mondat volna, illetve hogy köze volna a modern németiséghez. Már maga a szóhasználat is a német nyelvnek egy részben múltbéli, részben költői rétegére utal: *erflehen*, *Vaterland*, *übergewaltig*, *Einkehr*. Ezek a szavak nem pusztán idézetek a költeményből: kizárólag a *Vaterland* az, amely abban is megtalálható. A céljuk az, hogy jelezzék: itt nem valóságos viszonyokról van szó, hanem valamiféle fiktív történelemről. Ugyanígy kevés köze van a tartalomnak saját valóság tudatunkhoz: hogy az istenek alászállnak, hogy egy költő kíméletért esedezik, ám mégsem szeretné, ha megkímélnék – mindez kivonja magát tapasztalatunk és értelmünk területéről. Vegyük csak komolyan a mondatot, s kétszeresen is örültséget képvisel: mert örültség az, amiről tudósít, és mert nem distanciálódik ettől. Az interpretációk által konstituált értelem nem köszön vissza a hétköznapi világban. Tartalma alig kevésbé fiktív, mint a költemény maga, holott formálisan olyannyira alkalmazkodott a grammatikai és logikai koherencia követelményéhez, hogy úgy néz ki, mint egy normális kijelentő mondat. Az értelmezés fiktív jelenségek között kvázi-reális kapcsolatokat állít elő. Képesek vagyunk arra, hogy elfogadjuk az értelmezés által felfedett költői értelmet, mivel olyan mitikus képzetekhez kötődik, amelyek rokonságban állnak kultúránk archaikus rétegeivel, illetve tudós műveltségtartalmakkal. Hölderlin költeménye és értelmezése abból meríti erejét, hogy azokra az időkre emlékeztet, amikor az emberek még hittek a látnoki képességekben és az istenek eljövételében. A mai világba és a normális nyelvbe átemelve a költői értelem mint abszurditás tűnne fel. Mivel azonban az értelmező mondatok csak annak vonatkozásában érvényesek, amit interpretálnak, szokatlan formájuk legitim és szükségszerű.¹² Nyelvileg és logikailag a költői szöveg és a hétköznapi

¹² Peter Szondi tézise a „filológusi megismerésről” ebben az értelemben jóváhagyható és megerősíthető lehetne: „Valamely költemény egyetlen kommentárja, egyetlen stíluskritikai vizsgálata sem tűzheti célul maga elé azt, hogy önmagában fölfogandó leírását nyújtsa a költeménynek.” (Peter SZONDI, „Hermeneutika – mítosz – irodalom. A filológusi megismerésről”, ford. MEZEI György = *A hermeneutika elmélete*, szerk. FABINY Tibor, JATEPress, Szeged, 1998 [Ikonológia és Műértelmezés, 3], 343–358, itt 345.)

kommunikáció közötti térben helyezkednek el, és a filológia köztes nyelvét képviselik, ahogyan az Lachmann kommentárja esetében is megfigyelhető volt.

A filológiai megismerés nyelve a költői értelmet biztosan elválasztja a költői világon kívüli jelentésektől, amint a költői forma fogalmait beilleszti az értelmezésbe. Az idézett Hölderlin-kommentárban ezek csak finoman vannak jelezve. „A költő...”: ez pontatlanul hangzik (vajon Friedrich Hölderlinről, a himnusz-költői szerepről avagy a verssorok imaginárius alanyáról van szó?), ám kétségtelenül elég ahhoz, hogy az ezután következő közlést egy versre, ne pedig a valóságra vonatkoztassuk. A forma egzaktabb meghatározása áll előttünk, amikor pl. Horatius 10. epódosának értelmezője a versben egy fordított *propemptikon*-t ismer föl. A *propemptikon* nem más, mint az elutazónak írt kísérővers, mely jókívánságokat fogalmaz meg az utazáshoz, a megérkezéshez és a visszatéréshez – Horatius ellenben egy bizonyos Meviusnak hajótörést és halált kíván: „Baljós jelekkel bont vitorlát a hajó, / mely bűzhödt Meviust viszi; / [...] Láncát-lapátját felkorbácsolt tengeren / az éjszín Eurus rontsa szét; / [...] Nos hát, ha majd a part karéján, dögmadár / pompás prédájaként heversz, / a fergetegnek én bujálkodó bakot / és báránykákat áldozom.”* Amit a naiv olvasó Horatius embertelen gyűlöletkitörésének tekint, azt a filológus egy műfaji törvény elemeként és annak virtuóz kifordításaként értelmezi. Amikor végül Eduard Fraenkel kimutatta, hogy ez a költemény Horatius azon szándékából született, hogy egy archilochosi előképet latin verssorokkal adjon vissza,¹³ akkor az irodalomtudományos megismerés ezt az „átkot” olyan értelem-összefüggésbe ágyazta, mely az irodalom szféráján kívül nem létezik. Ez az összefüggés alakítja a verset, de minden fogalmiságtól mentesen. Horatius elátkozza Meviust, de ehhez nincs szükségére olyan fogalmakra, mint *propemptikon*, irónia vagy imitáció. Az értelmezőnek ellenben szüksége van rájuk, hogy a fiktív átok tulajdonképpeni értelmét – a költői allúziók játékát – megvilágíthassa.

Az irodalmi forma és az irodalmi hagyomány transzcendensek a költői értelemhez képest. A stílus, a műfaj, a modell, a struktúra fogalmai

* Quintus HORATIUS FLACCUS, *Epod.* 10, 1–2, 5–6, 21–24, ford. JÉKELY Zoltán = Uő *Összes versei*, szerk. BORZSÁK István – DEVECSERI Gábor, Corvina, Budapest, 1961, 341.

¹³ Eduard FRAENKEL, *Horaz*, WBG, Darmstadt, 1983°, 29–49.

oly mértékben török át a költemény manifeszt tartalmát, hogy az költői jelentések reprezentálására lesz alkalmas. Továbbra is mondhatjuk persze, hogy Horatius elátkozza Mevius hajóútját, ám ez a tartalom egy olyan perspektívába kerül, melyet a forma mint műfaji elem, az irodalomtörténet mint imitációk története, illetve a művészi alkotás mint variáció határoz meg. Sőt maga a tartalom is megváltozik, amennyiben irodalmi tartalomként nézve témává avagy motívummá válik.

Jóllehet a filológiai értelmezésnek rá kell hagyatkoznia a mű sajátosságára, mégis úgy juthat róla felismerésekhez, ha ellenáll közvetlen hatásának. Nemcsak a naiv olvasó az, aki először hatása alá kerül a horatiusi átok szenvedélyességének és szemléletességének, és veszi komolyan a verset mint emóciók kifejezését. Ha az olvasó megfogalmazná benyomását, a vers prózai parafrázisából indulna ki. Ám a filológusnak a vers mögé kell mennie a jobb megértés érdekében. Ez úgy megy végbe, hogy más szövegekkel hozza összefüggésbe: így válik a *propemptikon* műfajisága és az Archilochostól való átvétel felismerhetővé. A filológiai tudás nem más, mint tudás más szövegekről. Az idézetek (más értelemben véve: formák, stílusnemek, szerepek, motívumok, toposzok) kimutatása relativizálja az autenticitásnak az irodalmi művek által keltett látszatát. A filológiai analízis feloldó erővel hatol be a szövegbe, amelyet komplex irodalmi viszonyok termékeként értelmez. Amikor Friedrich August Wolf a homérosi eposzokban történeti rétegeket, részeket és átdolgozásokat különböztetett meg, a megdöbbenet közönség először szembesült a filológiai tudás romboló erejével. A filológus objektíváló és mindent szétszedő tevékenysége mindig is elidegenítő hatással lesz a normális olvasóra, aki egy könyv olvasásakor önként adja át magát a képzelet áradatának. A filológus, akár egy mű történeti előzményeit tárja fel, akár ennek forrásait vezeti le más művekből, akár variánsok formájában kvázi szövegeket fedez fel a szövegben – a szóban forgó műtől mintha minden esetben eltekintene. Wolf maga is a filológus dilemmájának tekintette, hogy egy Homéros-kiadás elkészítéséhez „oly sok könyvet – telis-tele oly száraz tudományossággal – kell áttanulmányozni akkor, amikor szellemünk csakis az egy műre (Homérosra) irányul”.¹⁴ A filológus azt az egy könyvet

¹⁴ Friedrich August WOLF, *Prolegomena ad Homerum* (1795); német kiadás: *Prolegomena zu Homer*, ford. Hermann MUCHAU, Reclam, Leipzig, 1908, 65.

sok más könyvben keresi, abban az egy könyvben pedig sok másik könyvet ismer fel.

A *Prolegomena ad Homerum*ban Wolf annak igazolására törekszik, hogy a görögök Homéros korában nem tudtak írni, tehát az ő neve alatt ismert eposzok hosszú időn át variábilis szóbeli formában hagyományozódtak, s csak később kerültek át a kötelező érvénnyel bíró, írott változatba. Ezzel a tézissel egy csapásra véget vetett annak, hogy mindenféle költői alkotásról úgy gondolkodjanak, mintha a kortárs irodalomhoz hasonlóan jött volna létre, ti. egy individuális szerző írásos műveként. A történeti megértés abban áll, hogy képesek vagyunk a látszólag ismerősben az idegent felismerni. Amit a megértés révén közelebb akarunk hozni magunkhoz, azt előbb megkülönböztetés útján el kell magunktól távolítanunk. A filológiai megismerést az az elhatározás hozza létre, hogy a már mindig megértettet tagadjuk annak érdekében, hogy a meg-nem-értettet feladatként jelöljük ki a megértés számára. Ezért szorgalmazza a 18. századi történeti gondolkodás, hogy a szövegkritikából, amely a művek eredeti változatának visszanyerésére törekszik, a filológia hermeneutikává fejlődjék, mely a művek eredeti környezetét rekonstruálja. Így válik láthatóvá a múlt irodalmának másfélesége, „alteritása”.¹⁵

Ahogy Bruno Snell is megfigyelte, az idegenség megértésére irányuló kísérlet esetében terminológiai nehézségek lépnek fel: „Saját nyelvünkön, azaz tulajdon gondolkodásunk segítségével kell egy idegen nyelv és egy idegen gondolkodás jelenségeit megragadnunk. Ez nyilvánvalóan csak úgy lehetséges, ha saját nyelvünkön a lehető legegzezaktabban leírjuk azt, amit a görög szavak *nem* tartalmaznak abból, ami számunkra szokásos és nyelvünkben adott.”¹⁶ Snell értelmezése a homérosi eposzok testfelfogásáról jól példázza, hogyan mehet végbe negáció révén a történeti megértés. A szerző kimutatja, hogy Homéros rengeteg szót ismer a test különféle részeire és képességeire, ám nincs olyan szava, amely a számunkra oly magától értődő egységet, a ’testet’ jelölné:

¹⁵ Vö. Hans Robert JAUSS, *Alterität und Modernität der mittelalterlichen Literatur*, Fink, München, 1977 bevezetésével. Jauß az alteritás fogalmát Paul ZUMTHOR, *Essai de poétique médiévale*, Seuil, Paris, 1972 alapján fejleszti tovább.

¹⁶ Bruno SNELL, „Klassische Philologie im Deutschland der zwanziger Jahre” = UÖ, *Der Weg zum Denken und zur Wahrheit*, Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 1978, 115.

Természetesen a homérosi embereknek is volt testük, akárcsak a későbbi görögöknek, ám erről nem mint „testről” tudtak, hanem mint tagok összességéről. Azt is mondhatjuk, hogy a homérosi görögöknek a szó pregnáns értelmében még nem volt testük: a test (*sóma*) későbbi értelmezése annak, amit eredetileg *meleaként* vagy *gyiaként* fogtak fel, azaz „tagokként” – ahogyan Homéros valójában mindig gyors lábakról, mozgásban lévő térdekről és erős karokról beszél: számára ezek a tagok elevenek és szembeötlők.¹⁷

Ha a klasszikus költemények olvasásánál még olyan elementáris feltevésekre sem lehet hagyatkozni, mint testképünk állandósága, akkor felmerül a kérdés, hogyan lehetséges egyáltalán egy ily mértékben idegen mű esztétikai megközelítése. Az ember persze beutazhatja az Égei-tengert, mint tette ezt Robert Wood, hogy a homérosi tájleírások hitelességét ellenőrizze, majd jóváhagyja, ám ennél sokkal nehezebb beleképzelni magunkat a homérosi hősök testtudatába.¹⁸ Az esztétikai képzelőerőnek ki kell egészítenie a történeti elemzést az idegenségtapasztalat koherenciája érdekében.

Az esztétika Herder óta állandóan szembesül a múltbéli művészet és költészet kettős karakterének történetfilozófiai problémájával, azzal ti., hogy a múltbéli alkotásokat egyszerre kell történeti képződményként és abszolút műként elgondolnia. A filológiát oly sokáig uralta az aszketikus pozitívizmus, hogy azt hitte, fel van mentve minden esztétikai kérdés megválaszolásának feladata alól. Ám e feladat nem hagyja magát megkerülni, hisz önélküle maga a filológiai munka veszítené el értelmét. A filológia megbízatása ugyanis kulturális természetű, esztétikai implikációkkal: a régebbi irodalom jelenlevővé tételének vágya, illetve a döntés arról, hogy mely művek érdemelnek kiemelt figyelmet a múltbéliel közül, esztétikai értékelést és tapasztalatot előfeltételez. Ha a filológia hallgat erről, elhall-

¹⁷ Bruno SNELL, *Die Entdeckung des Geistes*, Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 1975⁴, 18.

¹⁸ Wood maga is ellentmondásba keveredik, amikor Homéroszt annak a természetnek a „festőjeként” dicsóíti, amelyet az utazó ma is szemügyre vehet, míg az eposzi történet „egy régi kor erkölcsaire” vezet vissza, melynek megpillantása immár lehetetlen (Robert Wood, *Versuch über das Originalgenie des Homers*, Andreäische Buchhandlung, Frankfurt, 1773, 29).

gatja létezésének alapját. Ám csak a 20. században sikerül – és akkor is csak kevés értelmezőnek – a költészet történeti távolságát az esztétikai jellel úgy összekötni, hogy egyik se essék áldozatul a másiknak (ahogy az a historizálás vagy az aktualizálás esetében újra meg újra megtörténik). A szerencsés kivételek leghamarabb Kommerell írásaiban fordulnak elő. Calderón *Nagy Zenóbiájának* olvasásáról írja:

Calderón olvasása közben azon csodálkozunk, hogy egyidejűleg két különböző távolságból látjuk a cselekményt, miközben egy harmadikat kizárunk: látjuk a közvetlen cselekményt a színpadon, ugyanakkor beérjük a távoli híreszteléssel, és semmiképp sem teszünk kísérletet arra, hogy a legenda szörnyetegét magunkfajta embergyerekként köszöntsük. Calderón nyelvi eszközei, a színpadképről alkotott víziójának nyers érzékisége, a gyermeki szimbolika – amely erény lenne, ha valaha is ki tudna jönni belőle – okozzák, hogy ezek az ellentmondások nekünk mély meglepedséget okoznak, és mi magunk is egy pillanatra a krónika-stílus kortársai leszünk.¹⁹

„Calderón olvasása közben...” – aki valamely idegenszerű irodalmi mű olvasásakor esztétikai tapasztalatra akar szert tenni, olvasói alapállását az irodalomtörténészivel kell kombinálnia. Ezért aztán törvényszerű, hogy Hans Robert Jauß, akinek recepcióelmélete felhívta a figyelmet az olvasó közreműködésének jelentőségére az irodalmi mű realizálódásában, következő lépésként arra tett kísérletet, hogy közelítse egymáshoz az „esztétikai tapasztalatot” és az „irodalmi hermeneutikát”, hogy kompenzálja a szövegen végzett reflektálatlan munka esztétikai deficitjét. Kommerell leírása történeti meghatározottságokat transzponál esztétikai jelenségekre, és megfordítva. Éppen abban fedezi fel az esztétikai élvezet forrását, ami elsőre elidegenítő hatású: hisz az esztétikai élvezetnek – szemben az érzéki élvezettel – távolságra van szüksége. „Egy pillanatra” adja át magát Calderón olvasója, aki színházi nézőként képzei el magát, „a legenda szörnyetegének”, a „gyermeki szimbolikának”, illetve a „krónikastílusnak”. Ha kész arra, hogy ezen imagináció közben meg-

¹⁹ Max KOMMERELL, *Beiträge zu einem deutschen Calderon*, I., Klostermann, Frankfurt am Main, 1946, 196.

őrizze empíriáját, racionalitását és még az ízlését is, akkor egyenesen „mélységes gyönyört” fog érezni az egyébként megterhelő mű olvastán – de történeti magyarázat híján aligha fog ilyesmit érezni. Megtanulja megkülönböztetni a „legenda szörnyetegét”, amely a 17. századi Spanyolországban még több volt pusztán legendánál, egy „magunkfajta embergyerektől”. Persze a mai olvasó számára egy „legendai szörnyeteg” reálitástartalma jelentősen kisebb, ez azonban nem igaz a költői illúzióra, amelyet élvezni tud egy másik történelmi kor illúziójával együtt.

Kommerell képességét arra, hogy a történeti negáció révén (snelli értelemben, tehát annak bemutatásaként értve, ami *nem* ismerős) növelje az esztétikai afirmációt, emelhetjük éppen az interpretáció eszményévé, de szabályává semmiképp. Hiszen nem áll rendelkezésünkre semmiféle módszer, amellyel képessé válhatnánk az esztétikai tapasztalatok visszaadásának szabályozására. Ennek eredményei számot tarthatnak evidenciaértékre, ám a hozzájuk vezető út továbbra is homályba vész. Feltehetőleg a filológiai megismerés határain kívül esik.

Fordította Tamás Ábel

Bibliography

Heinz SCHLAFFER, „Filológiai megismerés”, ford. TAMÁS Ábel = *Metafilológia 1.*, szerk. DÉRI Balázs – KELEMEN Pál – KRUPP József – TAMÁS Ábel, Ráció Kiadó, Budapest, 2011, 560–577.

Fleinz SCHLAFFER, „Philologische Erkenntnis” = Uö, *Poesie und Wissen. Die Entstehung des ästhetischen Bewußtseins und der philologischen Erkenntnis*, Suhrkamp, Frankfurt am Main, 1990, 179-195.